

ОСОБЛИВОСТІ РЕПАТРІАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ ОСТАРБАЙТЕРІВ (на матеріалах Волині та Поділля)

СЕРГІЙ ГАЛЬЧАК*

Від осені 1944 р., коли Східний фронт перемістився на території країн Центральної Європи, з'явилися перші тисячі класичних репатріантів, тобто людей, які поверталися на батьківщину з-за кордону. Серед них – значна кількість примусових цивільних робітників-остарбайтерів, зокрема 2174 600 осіб українських невільників, які становили одну з найчисленніших груп рабів Райху [1].

Спершу репатріантів було порівняно небагато, тож їм і не приділяли достатньої уваги. Як зазначалось у директивному листі за № 27 від 23 жовтня 1944 р. уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації генерал-полковника П. Голикова, адресованому військовим радам усіх фронтів, лише частина звільнених військовополонених направлялась тоді в армійські збірні чи збірно-пересильні пункти. Що ж до радянських цивільних осіб, то вони нерідко взагалі залишалися на місці, після чого самостійно й неорганізовано вирушали додому [2, 6–9].

---

* **Сергій Гальчак** – професор Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського, доктор історичних наук, професор.

«...[Я] самостійно добрався до Львова, а далі попутним транспортом до м. Ковель. Далше знову на попутних, із Ковеля по дорозі зустрівся знайомий чоловік з с. Видранці, який мав коня з возом і підвіз до урочища Римача, що на р. Вижві. Тут переплив річку та вночі пішов на рідний хутір Чоповник. І вже глибокою ніччю ступив на поріг рідної домівки...» (зі спогадів М. Мазурика, с. Дубечно Ковельського району; назви областей, районів, населених пунктів – воєнного та повоєнного періодів. – Авт.) [3, 107].

Неорганізоване повернення до рідних місць було рішуче засуджене уповноваженим РНК СРСР у справах репатріації, адже в людському потоці могли легко розчинитись дезертири, диверсанти, особи, які ухилились від призову в армію. Задля виявлення цих категорій громадян в областях і районах, звідки було вигнано гітлерівців, здійснювалося тотальне «прочісування». Про розмах операції свідчать кількість і склад її учасників: 774 працівники НКВД й міліції, 5539 військовослужбовців НКВД, 1595 сільських і партійних активістів, 1077 бійців винищувальних батальйонів [4, 344].

Такий «стихійності» було покладено край, і про самовільне повернення на батьківщину колишніх нацистських невільників уже не йшлося.

Станом на 10 листопада 1944 р. відомством уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації було взято на облік 466 528 осіб, які підлягали поверненню на терени держави. До того дня з них прибуло в СРСР 84 650 осіб: 50 989 колишніх військовополонених і 33 661 цивільний.

Пізніше кількість репатріантів помітно збільшилася. За п'ять місяців, від січня до травня наступного року, органи репатріації у військах зібрали, прийняли на збірно-пересильні пункти й зареєстрували загалом 1835 377 осіб. Із них цивільного населення – 1254 232 особи, колишніх військовополонених – 581 145 осіб. У січні – квітні 1945 р. в СРСР із цієї кількості було доставлено 1354 020 осіб [5, 221].

Тягар труднощів у здійсненні репатріаційних заходів ліг на армійські та фронтові збірно-пересильні пункти, інші військові служби. «Командири передових частин і частин охорони фронтового тилу, дорожні частини фронтів та армій, а також військові коменданти і місцева адміністрація займались оповіщенням та збором репатріантів, їх направленням і розміщенням у таборах (збірно-приймальних пунктах), наданням їм медично-санітарної допомоги, матеріальним забезпеченням (харчуванням, а тим, хто гостро відчував потребу, – одягом і взуттям), політико-виховною роботою (в тому числі бойовою та політичною підготовкою тих із них, хто ще не вийшов із призовного віку, а також шкільним процесом – для тих, хто ще призовного віку не досяг), підготовкою і відправленням репатріантів за призначенням» [5, 205].

Відправлення здійснювалося лише після перевірки кожного репатріанта співробітниками органів НКВД та «Смершу» на предмет політичної благонадійності.

Усіх перевірених на збірно-пересильних пунктах громадян направляли:

а) військовозобов'язаних – у Червону армію;

б) осіб, які не підлягали призову, – до місця їхнього проживання, за винятком жителів прикордонної смуги Литовської РСР, Білоруської РСР, Української РСР і Молдавської РСР, яких дозволено було направляти додому лише через прикордонні перевірко-фільтраційні пункти. (Слід також зазначити, що не всім репатріантам дозволялося повертатися в місце довоєнного мешкання. Зокрема, заборонялося поселятися у м. Москва, Ленінград, Київ. Лише після розпорядження РНК СРСР за № 10407т від 7 липня 1945 р. юнаки та дівчата могли повернутися в м. Київ, але за умови, що там проживають їхні батьки);

в) колишніх червоноармійців, які служили у ворожих частинах, – у перевірко-фільтраційні табори НКВД чи Головного управління військової контррозвідки «Смершу» за місцем скоєння злочину чи проживання.

Після появи 18 січня 1945 р. двох спільних директив начальника тилу Червоної армії генерала армії Т. Хрульова й згадуваного уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації генерал-полковника П. Голикова (№ 1/1240645т і № 1/1240646т; розісланих Військовим радам фронтів та військових округів [6, 44–49]), репатріантів почали ділити на такі сім категорій:

- колишні військовополонені – рядовий і сержантський склад (направлялись в армійські збірно-пересильні пункти, а після перевірки органами «Смершу» – в армійські та фронтові запасні частини);

- колишні військовополонені-офіцери (направлялись у спецтабори НКВД);

- військовополонені та цивільні особи, які служили в німецьких спецформуваннях, власовці, поліцаї та інші підозрілі (направлялись у спецтабори НКВД);

- інтерноване цивільне населення (направлялось у фронтові збірно-пересильні пункти та прикордонні перевірко-фільтраційні пункти НКВД);

- чоловіки призовного віку (після перевірки направлялись у запасні частини фронтів чи округів, решта – до місця постійного проживання);

- жителі прикордонних областей (направлялись у прикордонні перевірко-фільтраційні пункти НКВД. На Волині такі пункти у вересні 1944 р. було відкрито в м. Любомль та Володимир-Волинський. Проте ПФП у м. Любомль не зміг налагодити нормальну роботу й 26 жовтня 1944 р. наказом НКВД СРСР № 001323 був ліквідований [7, 293, 296]);

- діти-сироти (направлялись у дитячі будинки та притулки наркоматів освіти й наркоматів охорони здоров'я союзних республік) [5, 206].

23 травня 1945 р., на основі остаточних домовленостей між радянською стороною і союзниками в м. Галле, було дано зелене світло масовій репатріації. Ось як про це розповідає колишній остарбайтер К. Мосьонз (с. Орлівка Теплицького району Вінницької області): «...Вранці американці нам повідомили, що ми відправляємось додому. Радісне “ура” загриміло в багатьох куточках табору. Оскільки людей було дуже багато, одночасно всі виїхати

не могли, встановилася черга, яка витримувалася протягом усього періоду передачі на радянській стороні. На практиці це виглядало так: від'їжджаючим видавався сухий пайок (хліб, консерви, галети т. і.), з особистими речами вони сідали на машини і з табору їхали колоною до міста Дессау, де переправлялися через Ельбу. Потім машини від демаркаційної лінії поверталися за новою партією репатріантів...» [8, 466].

Аналогічна картина спостерігалася в інших місцях окупаційних зон союзників.

«...На машинах нас привезли на станцію міста Франкфурт-на-Майні, де нас уже очікував ешелон із пасажирських вагонів і прекрасний сухий пайок, а також добротний одяг... Із Франкфурта-на-Майні нас привезли в місто Риза-на-Ельбі, де і передали радянським військам. Перейшовши понтонним мостом через Ельбу, ми опинились уже в радянській зоні окупації. Нас тут же, неподалік від мосту, всіх вишикували повагонно, як ми їхали, а це значить чоловік по 50, і перед нами, проходжаючи вздовж шеренги, військова людина у званні старшини своїм зичним голосом промовила: "Громадяни репатрійовані, ви прибули з того боку, тому: в кого є пістолети, планшети, комскладівські ремінці, фінки, кастети і т. д., все здати. В протилежному разі – розстріл". І ми подумали – нічого собі, потрапили до своїх. Нігде, ніколи і ніхто на американській території нам не говорив про те, що за щось ми будемо розстріляні. А свої відразу ж попередили...» [9, 134].

Із прийнятно-передавальних пунктів, розташованих на демаркаційній лінії, репатріантів, наших співвітчизників, направляли у збірно-приймальні табори (пункти). Їх на підконтрольній радянській стороні території налічувалися десятки: у Східній Німеччині, Австрії, Польщі, Угорщині, Чехословаччині. Тут репатріанти поіменно реєструвалися, проходили обов'язкову для всіх фільтрацію [10, 141–142].

***

Сама перевірка на предмет лояльності репатріантів до батьківщини, їхньої політичної благонадійності (фільтрація) відповідно до службових інструкцій мала тривати до 15 днів. Одним із головних її елементів було заповнення спеціальної анкети. Репатріанту пропонувалося щиросердо відповісти на низку запитань, зокрема такі: «Де проживали, чим займалися у період тимчасової німецької окупації?», «Як і за яких обставин потрапили на територію Німеччини?», «Де ви проживали в Німеччині і чим займалися?», «Чи утримувались у спецтаборах противника і що там робили? (Вказати назву табору і адресу)», «Чи проходили службу в німецькій армії, загонах, військових частинах, госпіталях, будівельних та інших батальйонах, що створювалися противником?», «Чи служили в німецьких установах, на підприємствах, організаціях? У яких? У якій якості?», «Скільки разів вас заарештовували й допитували під час перебування на території Німеччини?», «Кого ви знаєте зі зрадників Батьківщини?» [11].

Досить репатріанту було відповісти, що його заарештовували чи допитували гітлерівці в Німеччині, як така особа надовго потрапляла в поле зору радянських спецорганів. Їхній інтерес насамперед зводився до в'яснення, чи оstarбайтер, перебуваючи в ув'язненні, не був завербований гестапівцями? Якщо був, то яке завдання виконував? Якої шкоди завдав?.. Так у фільтраційній справі Н. Ніколашеної із с. Вівсяники Самгородоцького району (Вінниччина) читаємо: «Перевірена. Будучи в Німеччині, тричі арештовувалась поліцією за втрату знака “Ост”. Потребує опрацювання як “посібник”. Довести облікову справу. 19.07.45 направлена в с. Вівсяники. 15.11.46 особову справу направлено в Самгородоцьке МПС для подальшого опрацювання» [12].

Відповіді на запитання «Як і за яких обставин потрапили на територію Німеччини?» та «Кого ви знаєте зі зрадників Батьківщини?» слугували своєрідним джерелом для складання списків лояльних до нацистського режиму осіб. У першому випадку виявлялись імена старост та поліцаїв, які відправляли в нацистське рабство своїх співвітчизників; відповіді на друге запитання давали змогу виявити ще більше коло посіпак ворога: від тих, кого репатріант знав удома, до відомих йому з часу перебування в Німеччині. Зрозуміло, ті репатріанти, котрі опинилися в цьому списку, підлягали особливо ретельній перевірці.

Як зазначає у спогадах більшість колишніх репатріантів, фільтрація переважно відбувалась без застосування грубої сили, цілеспрямованого знущання, катувань, хоча траплялись і такі випадки. Скажімо, А. Сивопляс із с. Турбів Турбівського району Вінницької області згадує, що в таборі, де особисто проходила фільтрацію, окремих жінок били й навіть (за те, що «шлялися з німцями») катували... [8, 470].

О. Гембік, говорячи про колишнього оstarбайтера П. Шевчика із с. Ворокомле Камінь-Каширського району Волинської області, згадує, як радянські солдати катували його, не поступаючись гестапівцям: «...Під конвоем привели у відділ міністерства безпеки. Вишукані тортури, яких зазнав тут, важко було порівняти зі звірствами німецького офіцера. Кілька днів його нещадно катували, примушували зізнатися, що він бандерівський зв'язківець. Не раз, дивлячись на залитий кров'ю документ з Буглінської шахти, він згадував мудрі поради випадкових зустрічних про те, що безпечніше не повертатися до Радянського Союзу. Каткування припинилися лише тоді, коли дали запит у Камінь-Каширський військкомат, а звітти у Ворокомле і отримали відповідь, що дійсно у 1942 році Петро Шевчик був вивезений на примусові роботи до Німеччини» [13].

Окремі репатріанти розповідали, що їх кілька разів підряд (зазвичай посеред ночі викликали слідчі, ставлячи ті самі запитання. При цьому поводитися грубо, високомірно [14, 51]. Особливу прискіпливість проявляли до співвітчизників, які були визволені військами союзників.

Велике значення надавалося також тому, коли й за яких обставин радянська людина опинилася на території країн, що воювали з СРСР, або окупованої Німеччиною країни. При цьому членам фільтраційної комісії належало з'ясувати, в якій ролі репатріант потрапив за кордон: як військовополонений, мобілізований чи виїхав добровільно.

Непростою виявилася фільтрація саме для таких «добровольців» та військовополонених. Скажімо, за словами М. Мельник із с. Северинівки Тростянецького району Вінницької області, «в радянську зону [окупації Німеччини репатріанти-остарбайтери] в'їхали разом із військовополоненими. Тут нас розділили... Більше ми цих наших полонених не бачили... Їх відправляли в концтабори...» [15].

Сама процедура фільтрації була неприємною для репатріантів, принижувала морально і фізично, змушувала усвідомити свою «другосортність», нікчемність перед величчю системи, що тріумфально розгромила німецький нацизм, відчути, бодай малу, особисту провину перед Батьківщиною, хоча б за те, що у важку годину випробувань не допомагали їй, а працювали на ворога. Душевний дискомфорт посилювала тривалість перевірки: у визначений півмісячний термін комісії не вкладались, і репатріантам доводилось очікувати вирішення власної долі незрідка тижнями, а то й місяцями, що дуже гнітило, призводило до душевних страждань.

Пізніше інколи траплялося, що працівники репатріаційних місій за кордоном ставили однією з умов швидкого повернення додому, а що найголовніше – з можливістю уникнути тривалої перевірки, обіцянку відпрацювати певний часовий термін у якійсь конкретній галузі, наприклад у шахті чи на підприємстві хімічної промисловості [16, 392]. Як ілюстрацію наведемо текст телеграми: «Повідомляємо, що 20 серпня 1947 року ешеломом № 50370 відправлено до Ковеля 687 сімей українців, слідуванням у області довоєнного проживання, і 42 білоруси, які виявили бажання працювати шахтарями в Донбасі. Прошу організувати особисту зустріч їх у Ковелі і до мінімуму скоротити процедуру перевірки» [17, 159].

Однак абсолютній більшості репатріантів доводилось запасатись неабияким терпінням і довго чекати, причому в умовах надзвичайної скупченості, невлаштованості, антисанітарії. «...Сьогодні – уже 1 листопада, а я все ще у Володимир-Волинську. Ти не можеш собі уявити, скільки тут уже людей, землянок не вистачає, двору не вистачає, люди знаходяться за дротом і по всьому полю. У нас в землянці біля двохсот чоловік. Вдень і вночі двері не закриваються, і не дивлячись на це, повітря завжди важке. Світла немає. По воду доводиться йти більше кілометра. Що б ти не поклав, усе вкрадуть. Білизну попрали ніде, вимитись ніде, взагалі табір непристосований для утримання людей, абсолютно ніяких життєвих зручностей немає. Отримуємо продукти сухим пайком, а зварити ніде... Навіть туалету немає...» (із листа О. Крюкової) [18, 257].

До речі, цей лист як небажаний для адресата був виокремлений серед іншої кореспонденції під час перлюстрації військовою цензурою НКГБ УРСР [19, 169].

Про численні проблеми перевірко-фільтраційних та приймально-розподільчих пунктів Волинської області, пов'язані з матеріально-побутовою необлаштованістю приміщень, браком найнеобхіднішого приладдя, продовольства, палива, одягу та взуття, ліків і медичного обладнання, йдеться в численних архівних документах. Начальник Любомльського пункту підполковник держбезпеки Макаров у доповідній записці на адресу уряду Української РСР 10 жовтня 1944 р. скаржився не лише на матеріально-побутову скруту, а й на цілковиту байдужість районної влади у справі облаштування приміщень ПФП, його забезпечення найнеобхіднішим – будівельними матеріалами, меблями, паливом, транспортом, харчуванням, одягом і взуттям для репатріантів: «Районні органи нам не допомогли навіть у тому, щоб звільнити займану прикордонним загonom половину нашого будинку... Наразі прикордонний загін, звільняючи приміщення, приводить їх до напівзруйнованого стану, знімають віконні рами та двері, виймають і вивозять із собою обладнання печей. У результаті – знову доведеться займатися капремонтom цих приміщень» [20, 26 зв.].

Голова Волинського облвиконкому Решетняк та завідувач відділу Євсеєнко, звітуючи до м. Київ про роботу відділу репатріації за 1945 р., констатували: «По місту Володимир-Волинську приймально-збірний пункт має 23 землянки вмістимістю 2,5–3 тис. чол., побутований харчоблок, але через відсутність котлів не працює» [21, 114].

Про зловживання службових осіб йдеться в іншому документі – наказі по відділу репатріації при Волинській обласній Раді депутатів трудящих від 8.IX.1945 р.: «Під час перебування в командировці Зам. Зав. відділу Репатріації при Облвиконкомі тов. Прадідом встановлено, що Зав. обласним ПРП тов. Брускін не зрозумів завдання обласного ПРП по прийому і влаштуванню репатрійованих громадян з німецької неволі. Громадяни, які прибули на пункт, використовуються в особистих інтересах тов. Брускіним. Мобілізував трьох громадян прати білизну в себе на квартирі. Такі вчинки з боку тов. Брускіна нічого спільного не мають з існуючими завданнями обласного приймально-розподільного пункту по прийманню репатрійованих радянських громадян...» [22, 2–3].

В одній із телефонограм Волинського обкому КП(б)У повідомлялося, що начальник Володимир-Волинського ЗПП НКО «поводить себе грубо із репатріантами, вигонить їх геть, погрожує застрелити чи заколотити штиком. Одну із репатріанток працівники пункту завели в темне місце, зняли з неї годинник і забрали всі речі. Винний у цьому лейтенант не був покараний і зник у невідомому напрямку. Репатріанти скаржаться, що обслуговуючий персонал поводить себе з ними в дорозі грубо. Шофери і начальники колон змушують дівчат вступати з ними в сексуальні стосунки, купувати горілку, відбирають особисті речі» [18, 91].

Ще однією нагальною проблемою став дефіцит кадрів. Уже через місяць після створення Володимир-Волинський приймально-розподільчий пункт прийняв 22 тис. осіб, а його штат був укомплектований лише на 30 %. Відповідно на пункті спостерігалися величезні черги

під час реєстрації, люди отримували продукти на третій чи четвертий день після прибуття, оскільки до реєстрації продуктів не видавали [18, 91].

Численні негаразди мали місце й на інших приймально-розподільчих та приймально-фільтраційних пунктах. Заступник голови РНК І. Сенін доповідав секретареві ЦК КП(б)У Д. Коротченку: «Особливо незадовільний стан прийому репатріантів в осінньо-зимовий період на прикордонних ПРП у Рава-Руській, Ковелі, Львові й Володимир-Волинському, де відсутні житлові приміщення й бараки для розташування репатріантів. Львівський військовий округ, Волинська й Львівська облради зі значним запізненням розпочали будівництво бараків і землянок. Великі надходження репатріантів на зазначені пункти у вересні й жовтні, настання несприятливих погодних умов і значне похолодання, а також нестача залізничного транспорту створює винятково складне становище для репатріантів, які прибувають на зазначені пункти» [18, 154].

Враховуючи стрімке зростання кількості осіб, які поверталися в рідні краї, НКВД-КГБ СРСР у лютому 1945 р. своєю директивою дозволили спрощену п'ятиденну перевірку для жінок із дітьми та літніх людей. Пізніше, 22 травня 1945 р. (тобто за день до початку масової репатріації із зон союзників), зважаючи на грандіозні обсяги роботи, яку належало виконати, Державний комітет оборони СРСР скоротив термін перевірки і для решти категорій громадян, обмеживши її 10 днями, – із тим розрахунком, що кожного, хто повернувся з-за кордону, органи НКВД додатково перевірять за місцем проживання чи у своїх спецтаборах.

Оскільки фронтові та армійські збірно-приймальні пункти не могли впоратись із дедалі більшим потоком репатріантів, на повну потужність задіявались і перевірко-фільтраційні табори, розташовані в районі радянського державного кордону. Через брак необхідної кількості транспорту 16 червня 1945 р. Державний комітет оборони змінив схему відправлення репатріантів на батьківщину з фронтових таборів: відтепер до місця фільтрації, тобто до одного із 35 прикордонних таборів, репатріанти діставались пішки. Щоправда, це не стосувалося хворих, старих, жінок із дітьми до 15 років та дітей-сиріт до такого самого віку – в одне із цих міст чи безпосередньо в область мешкання їх везли залізницею [5, 293].

Інших «чекав багатоденний піший марш за принципом “табір-колона”... Інструкцією були передбачені добовий темп руху – 15 км, перепочинок на 3–4 години і відпочинок через кожні 3 дні маршу, транспорт для продовольства та особистих речей (по 50 кг на особу), тих, хто захворів чи відстав на марші. Для супроводження колони з 1000–1500 чол. виділялися офіцер, фельдшер, один-два політпрацівники і група бійців...» [5, 293].

Дехто з репатріантів твердить, що за день доводилось долати не 15, а 50 км. «...По 50 км в день йшли... Йшли через Польщу, через Краків пройшли і добрались. Під Новоград-Волинським ми стояли цілий місяць, сиділи в карантині. А це вже був серпень місяць. Дощі йдуть... Зробили курені, а... дощ, вони протікають...» (зі спогадів репатріантки

Ю. Швайченко) [14, 185]. «...Пішки ми йшли 2 тижні від ранку до вечора, напівголодні, ночували в полі, в лісі, де нічка застане, ноги в усіх попухли...» (зі спогадів А. Бернацької, с. Хомівка Житомирської області) [14, 187].

Як і на початку 1945 р., в усіх фільтраційних пунктах репатріантів ділили на згадувані сім категорій (відтепер дія ухвалених 18 січня 1945 р. двох спільних директив начальника тилу Червоної армії Т. Хрульова та уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації П. Голикова поширювалася й на репатріантів, прибулих із зон окупації союзників).

Разом із перевіркою на політичну благонадійність під час фільтрації вирішували питання: як використати репатріантів із максимальною користю для батьківщини?

Колишні остарбайтери призовного віку (як і їхні ровесники-військовополонені після ухвалення Президією Верховної ради СРСР Указу від 7 липня 1945 р. «Про амністію у зв'язку з перемогою над гітлерівською Німеччиною») зараховувались у діючі запасні частини армії, стаючи в такий спосіб військовослужбовцями. Звідси багато хто потрапляв на передову, насамперед колишні остарбайтери, визволені під час війни Червоною армією, а також репатріанти з окупаційних зон союзників, які брали участь у розгромі мілітаристської Японії.

Загалом за період від жовтня 1944 р. до березня 1946 р. до лав Червоної армії було направлено 1055 925 репатріантів, із них 268 794 – у 1944 р., 779 406 – у 1945 р. та 7725 – у 1946 р. [5, 298]. Причому серед них було чимало жінок, зокрема й подолянок та волинянок. Скажімо, М. Симчук із с. Червоне Ситковецького району залишена в Німеччині для роботи у військовій комендатурі, Н. Волос із с. Носківці та Н. Єременко із с. Ометинці того самого Ситковецького району працювали санітарками у військових госпіталях, К. Носур із с. Гулі Барського району – пекарем при військовій частині № 29655, на різних роботах у підсобних господарствах військових частин трудилися Н. Степко із с. Мар'янівка Уланівського району, Г. Лискіна із с. Гута-Літинська Літинського району, С. Муравська із с. Болюхівка Іллінецького району, Г. Братийчук із с. Верба Вербського району Рівненської області та ін. [23–29; 30, 158 зв.].

Багатьох недавніх остарбайтерів тимчасово залишали в Німеччині для робіт, пов'язаних із демонтажем і транспортуванням трофейного чи репараційного обладнання. Загалом до кінця листопада 1945 р. на промислових і сільськогосподарських об'єктах Німеччини та Австрії було зайнято репараційними операціями понад 300 тис. радянських громадян-репатріантів [5, 319].

«Займалася наша бригада, якщо правильно висловитись, репарацією. Це демонтаж і вивезення обладнання з вцілілих заводів і фабрик у рахунок плати за заподіяні збитки в нас. Коротше кажучи, займались самим справжнім грабунком, як і німці у нас...» (зі спогадів І. Осаулка, с. Вікентіївка Липовецького району Вінницької області) [31, 24].

Нерідко ці роботи виявлялись досить небезпечними для здоров'я і навіть життя репатріантів. «Так, чотири тисячний загін колишніх остарбайтерів використовувався на демонтажі шкідливих хімічних виробництв на заводі "ІГ Фарбеніндустрі" в Освенцімі (а пізніше на демонтажі й інших хімічних виробництв) без будь-якого захисту від... отруйних речовин, без профілактичного харчування та ліків» [5, 319].

На виконання робіт великої трудомісткості потрібно було багато часу. А тому робітникам, задіяним на них, доводилося до року, а то й більше, перебувати в Німеччині, хоча кожен із них мріяв якнайшвидше повернутись додому.

Масово використовувалася ще одна форма трудового залучення тих, хто повертався в рідні місця. Попри те що відповідно до постанови Раднаркому СРСР від 6 січня 1945 р. «Про організацію прийому і влаштування радянських громадян, які репатріюються, звільнених Червоною армією і військами союзних держав» основну масу репатріантів, непридатних для військової служби, а також осіб непризовного віку та жінок слід було направляти в місця їхнього постійного проживання, Генштаб Червоної армії дав указівку начальникам збірно-пересильних пунктів формувати трудові батальйони з осіб 1916–1926 р. н. чисельністю по 1 тис. осіб.

Формування таких батальйонів почалося ще наприкінці війни. Використовували їх на різноманітних інженерних роботах як на передовій, так і в тилу Червоної армії, що наступала. Але й у післявоєнний час робота з їх створення велася не менш інтенсивно. Називалася вона «мобілізацією в трудові батальйони». Змінилися тільки місця використання цих формувань. Зазвичай у спецешелонах під охороною військ НКВД їх направляли до найважливіших промислових районів СРСР, де від кожного «мобілізованого» вимагалась ударна праця.

У складі таких батальйонів було чимало подолян. Колишньому мешканцеві с. Котюржинці Теофіпольського району Кам'янець-Подільської області І. Ільчуку довелося працювати на одному з ремонтних заводів м. Сталінград, Б. Яворському із с. Мухувата Самгородського району Вінницької області – на металургійному заводі м. Златоуст Челябінської області, М. Мусійцю з м. Козятин – на цегельному заводі м. Копейськ тієї самої області, В. Антонюку із с. Скарженівка Теплицького району Вінницької області – на руднику ім. С. Кірова у Мурманській області, його землякам О. Кучеренку із с. Леухи Дашівського району – в Підмосков'ї, С. Надібському із с. Окладне Барського району – на заводі металургійного обладнання в м. Дніпропетровськ, А. Омельчуку з м. Козятин – на заводі в м. Серов Свердловської області, І. Мовчану із с. Івча Літинського району – на Уралі на одному з підприємств тресту «Магнітобуд», П. Янівцю із с. Павлівка Погребищенського району – на 9-му нафтопромислі м. Баку, В. Міхеєву із с. Сутиски Тиврівського району – на руднику «Кок-Янгак» у Киргизії, І. Огороднику із с. Завадівка Теплицького району – на одному з підприємств тресту «Чіатурмарганець» у Грузії, а С. Олійнику із с. Чернявка Плисківського району, А. Наумцю

із с. Рогізна Немирівського району, П. Мельникову із с. Нараївка Гайсинського району – в Іркутській області на спорудженні Байкало-Амурської магістралі [32–41; 8, 474]...

Далеко від рідних домівок довелося трудитися й багатьом волинянам. «Звільнили всіх наші війська, і всі поїхали додому. Тата мого на кордоні з Україною не відпустили з мамою і зі мною, а відправили до Харкова на Харківський тракторний завод» (зі спогадів З. Синицької, с. Лучин Попільнянського району Житомирської області) [42, 376].

Далеко за межами рідної України опинились уродженці с. Буща Вербського району Рівненської області: В. Галій, М. Матвійчук, П. Ящук – у Молотовській області, О. Приходько – в Куйбишевській, Ф. Павлюк – у м. Краматорськ, А. Ящук – у м. Вологда [43, 10; 12]. Уродженця с. Королівка Устилузького району Волинської області І. Лигерка привезли в Астраханську область, його земляка із с. Білашів Ковельського району П. Левчука – в м. Кізел Молотовської області [44; 45]...

Та найчастіше людей направляли на Донбас, де вони брали участь у відбудові та експлуатації шахт. Саме туди, а не в рідні батьківські домівки, потрапили після війни П. Олійник із с. Лісова Лисіївка Турбівського району, І. Нестерук із с. Антонівка Теплицького району, О. Негалюк із с. Кунка Гайсинського району, П. Найчук із с. Качанівка Хмільницького району, М. Немировська із с. Червона Гребля Чечельницького району, І. Лемещук із с. Фалемичі Володимир-Волинського району, М. Левчук із Локачівського району Волинської області, А. Галій, О. Грицишин із с. Буща Вербського району Ровенської області, тисячі інших уродженців Поділля та Волині [8, 474; 46; 47; 48, 10; 12].

Трудові батальйони передавались у відання відповідних міністерств, наприклад вугільної промисловості, й закріплювалися за ними. Навіть «із досягненням демобілізаційного віку з робочих батальйонів зазвичай нікого не звільняли й не відправляли додому, а закріплювали за підприємствами та будовами, де на той час працював робітник. Покинути підприємство мали право лише інваліди, і то тільки у випадку, якщо вони переїжджали до постійного місця проживання, та люди, які досягли зрілого віку й були найстарішими у батальйонах» [5, 300]. Лише 30 вересня 1946 р. Рада міністрів СРСР своєю постановою поширила на них норми чинного законодавства про працю, а також права і привілеї, якими користувалися робітники та службовці тих самих підприємств і будов. 12 червня 1947 р. вона ж таки розпорядженням № 7240т зобов'язала міністерства й відомства, а також керівників підприємств республіканської і місцевої промисловості звільнити від роботи в 1947 р. для від'їзду в місця постійного мешкання репатрійованих громадян усіх національностей за винятком німців та осіб, які служили в німецькій армії, легіонерів, власовців і поліцаїв [49, 23].

Через трудові батальйони пройшли десятки тисяч репатріантів. Станом на 1 січня 1946 р. в них служило 608 095 осіб, із них 344 448 – колишніх військовополонених і 263 647 – колишніх цивільних [5, 299].

Беззастережним було трудове використання тих, хто в результаті фільтрації визначався в так званій спецконтингент. До нього зараховували військовополонених-офіцерів, колишніх військовослужбовців та цивільних осіб, які служили в стройових німецьких спецформуваннях, власовців, поліцаїв та «інших підозрілих». До переліку «інших підозрілих» нерідко потрапляли й колишні оstarбайтери, які після катувань у гестапо поповнювали лави власовців або ж давали згоду на співпрацю з ворогом. Таких нестійких оstarбайтерів, як і інших зарахованих у спецконтингент, направляли не лише на примусові роботи, а й на спецпоселення «на шестирічний термін».

«Перед відправленням їм оголошувалось приблизно таке. Як зрадники Батьківщини, згідно зі статтею 193.22 Кримінального кодексу СРСР всі вони заслуговують одного й тільки одного покарання – розстрілу з конфіскацією майна. Однак у зв'язку з перемогою над ворогом Вітчизна-мати проявляє до них велику благодюшність і, звільнивши від понесення вказаної кримінальної відповідальності, обмежується їх переведенням на спецпоселення строком на 6 років» [5, 302].

Місця для спецпоселення визначалися зазвичай далекі, глухі та необжиті, але такі, де в необмеженій кількості потрібна була людська праця. Так, оstarбайтер М. Матічук із с. Криштопівка Дашівського району Вінницької області відбував покарання в Амурській області. За службу в німецькому трудовому батальйоні був висланий на спецпоселення до Сибіру колишній примусовий «східний робітник» І. Мізюк із с. Вахнівка Липовецького району [8, 475–476]. П. Матвійчук із с. Сапогів Ківерцівського району Волинської області разом із дружиною та дочкою відбував покарання в Кіровській області, Є. Гришук із с. Коршів (Ровенська область) – у Медвеж'єгорському спецтаборі НКВД СРСР [50, 115; 51].

У кого провина була менш суттєвою – опинялися й значно ближче. Наприклад, колишній оstarбайтер М. Яворський із с. Хмелівка Погребищенського району за те, що його батьки виявилися «куркулями», спершу п'ять років примусово працював у Московській області, лише потім – у Челябінській [52].

Ті, хто, пройшовши фільтрацію, не був призваний на службу в армію, не залишався тимчасово в Німеччині для виконання репараційних робіт, не залучався у трудові батальйони, не спроваджувався у спецконтингент, визначалися для відправлення додому. Вони становили основну масу репатріантів, їхня праця мала використовуватись за місцем проживання.

У фільтраційних справах, заведених на таких осіб, робились примітки: «За час проходження перевірки компрометуючі матеріали відсутні. Фільтраційну справу здати в 1-й спецвідділ», «Перевіркою компроматів не виявлено», «Дозволити проживання за місцем народження», «Направити за місцем проживання», «Узята на облік у зв'язку з поверненням в СРСР через польсько-радянський кордон», «Відправити на батьківщину», «Передати фільтраційну справу в РВ МГБ для дальшого агентурного опрацювання» тощо.

Таким особам видавали тимчасове посвідчення, в якому було вказано прізвище, ім'я та по батькові, рік і місце народження, час перебування у фронтовому чи армійському таборі, збірно-пересильному пункті, перевірко-фільтраційному пункті, прикордонному фільтраційному таборі чи іншому такого роду місці, а також обране репатріантом місце проживання. У тому самому документі стояло дві примітки: «Посвідкою на мешкання служити не може» і «Посвідчення по приїзду до місця мешкання необхідно здати в місцевий орган НКВД для отримання посвідки на мешкання». Більше ніяких особистих документів репатріантам на руки не видавали. Усі документи, що підтверджували перебування людей на каторзі, в концтаборах і тюрмах нацистської Німеччини, забирались у них під час фільтрації.

Отже, перевірка політичної благонадійності репатріантів (фільтрація) була принизливою, досить важкою в морально-психологічному сенсі процедурою і мала доленосне значення для кожного, хто повертався на батьківщину. Одночасно в її процесі вирішувалося питання про використання кожного репатріанта з максимальною користю для радянської держави.

***

Перебуваючи в збірно-пересильних та інших таборах, репатріанти проходили ще одну обов'язкову перевірку – медичну, яка включала медичний огляд і санітарно-профілактичні заходи стосовно кожного, хто повертався на територію СРСР.

По-перше, серед них справді було дуже багато хворих. Виснажені каторжною працею та хронічним голодом, вони виявилися беззахисними перед численними недугами, особливо інфекційними: туберкульозом, грипом, ангіною, черевним тифом, коростою та ін. Чимало репатріантів потерпало від венеричних хвороб, а також від за давнених через відсутність лікування під час перебування на нацистській каторзі. Для прикладу пошлемось на статистичні дані, що містяться у звіті про роботу відділу репатріації при Волинській обласній раді депутатів трудящих за 1945 р.: «...Інфекційних хворих, які пройшли через пункти області: гонорея – 706 [осіб], сифіліс – 139, туберкульоз – 370, короста – 1680, інші [захворювання] – 3800» [21, 121].

По-друге, багато було покалічених унаслідок масованих бомбардувань населених пунктів Німеччини авіацією союзників, проходження Східного та Західного фронтів, через відсутність на виробничих підприємствах Райху елементарної охорони праці, нещасні випадки, катування у штрафних та концентраційних таборах. Так, поверталися додому інвалідами уродженці с. Буца, Судобич Вербського району Ровенської області І. Мандзюк, Ф. Кулинюк, С. Горачек, С. Ярешов [43, 14; 61–62]. Їхні земляки С. Метелюк, А. Метелюк (с. Буца), П. Мельничук, Х. Стасишин (с. Студінка) взагалі не доїхали до батьківських домівок, померши від хвороб у Німеччині [43, 13; 59 зв]. Така сама доля спіткала Н. Запорожець, О. Поліщука, М. Сліпчук, Є. Шміголь, Д. Прокопенка, О. Слободянюка, Д. Гончарука,

Д. Підлісного, Л. Настюк, насильно вивезених на німецьку каторгу із с. Червоне Немирівського району Вінницької області, й багатьох інших українських цивільних примусових робітників Райху [53, 38].

По-третє, до цього зобов'язувала вимога, що містилась у «Положенні про фронтний збірно-пересильний пункт для звільнених громадян СРСР, котрі перебували на території Німеччини та окупованих нею країн», де було конкретно вказано, що всі громадяни, які прибувають на приймально-розподільчий пункт, підлягають санітарній обробці, а особистий одяг – дезінфекції.

Для лікування та ізоляції уражених недугою людей при збірно-пересильних пунктах обладнувалися госпіталі та санітарні ізолятори, використовувалися місцеві медичні установи.

Те саме можна сказати і про прикордонні перевірко-фільтраційні пункти. Ось яку лікувально-санітарну роботу, наприклад, було виконано в липні 1945 р. на такому пункті в м. Чернівці, через який пройшло чимало подолян: прийнято лікарями – 666 осіб, оглянуто на предмет вошивості й проведено дезінфекцію – 666 осіб. Захворюваність: 1) сипний тиф – 2 особи; 2) шлунково-кишкові хвороби – 7 осіб; 3) грип – 16 осіб; 4) ангіна – 10 осіб; 5) короста – 10 осіб; 6) венеричні хвороби – 3 особи; 7) психоневрологічні хвороби – 3 особи; 8) туберкульоз – 8 осіб; 9) запалення легенів – 3 особи; 10) кашлюк – 2 особи; 11) проста диспенсія – 18 осіб; 12) токсична диспенсія – 2 особи; 13) крупозна дистрофія – 1 особа; 14) фурункульоз – 10 осіб; 15) абсцес гомілки – 1 особа; 16) малярія – 2 особи. З них ізолювано – 64 осіб; госпіталізовано – 12 осіб. Смертних випадків – 3 особи [54, 115].

За офіційними даними санвідділу Управління уповноваженого РНК СРСР у справах репатріації, для обслуговування репатріантів було розгорнуто 142 госпіталі, 418 стаціонарів, 514 лазень і 690 дезкамер. Кількість зафіксованих ними хворих досить велика: 1080 034 осіб, із яких 66,3 % потребували амбулаторного лікування і 33,7 % – стаціонарного. Інфекційних хворих було виявлено 31 989 осіб, найбільш поширеною інфекційною хворобою – особливо після червня 1945 р. – був черевний тиф (5635 осіб). За період від січня 1945 р. до січня 1946 р., так і не доїхавши до батьківщини, вмерло 3298 репатріантів [5, 206]. Серед них – 18-річна вчорашня остарбайтерка, уродженка с. Зозулинці Самгородоцького району Вінницької області Н. Нечипорук, яка серйозно підірвала здоров'я на нацистській каторзі, вмерла, щойно прибувши у збірно-пересильний табір [55].

За інформацією, яка міститься у звіті про роботу відділу репатріації при Волинській облраді за 1945 р., 19 волинян померли, перебуваючи у приймально-розподільчих пунктах області [21, 122].

Загалом у таких пунктах Волинської області в 1945 р. було госпіталізовано 659 осіб, 92 486 репатріантам надавали медичну допомогу, 240 793 – пройшли санітарну обробку [21, 115].

Отримати повноцінну медичну допомогу всі не могли, тому неінфекційних хворих відправляли додому з розрахунку, що вони продовжать лікування за місцем проживання, де зціленню мав допомагати й звичний клімат (особливо тим, у кого довго не заживали та гноїлися рани). Проте нестача кваліфікованих медичних кадрів, брак необхідних ліків, погана облаштованість лікарень незрідка зводили лікування нанівець. Уже вдома в 1945–1947 рр., наприклад, померли, повернувшись із Німеччини, З. Менчинська із с. Держанівка Хмельницького району, В. Дзьобак із с. Біляни Мурованокуриловецького району, яким тільки б жити й жити [56–57]. Обірвалося життя багатьох інших підкошених хворобами та покалічених у Німеччині недавніх примусових «східних робітників».

***

У більшості випадків проходженням фільтрації та медичною перевіркою поневіряння репатріантів у збірно-пересильних таборах не закінчувалися – попри незручності, людям днями, а то й тижнями доводилося чекати транспорту, насамперед спеціально виділених поїздів, яких не вистачало.

«Ви собі не уявляєте, як нам хотілось додому... За тим поїздом усі очі вигледіли, а його все нема... Коли й прибував якийсь, то не наш... То для сталінських¹, то для харківських, то полтавських людей... Народу в таборі ціле море, а день як рік. Всі чекають... Ой, як це важко...» (із розповіді Г. Миронюк, с. Рахнівка Гайсинського району Вінницької області) [58].

Незважаючи на тривалість перебування репатріантів у збірно-пересильних, перевірко-фільтраційних таборах, усі витрати з їх утримання покладались на Народний комісаріат оборони СРСР. До вересня 1945 р. репатріанти харчувалися за армійською нормою № 4. Тобто отримували такі самі харчі, як і солдати тилових частин Червоної армії. На тих, хто перебував у дорозі, поширювалася дія армійської норми № 3. Згідно з її нормативами репатріантам видавався сухий пайок на час від 3 до 10 днів – залежно від відстані до кінцевого пункту.

Великої різниці між цими нормами не існувало. Так, згідно з нормою № 3 взимку видавали 750 г хліба, згідно з нормою № 4 – 700 г (улітку на 50 г менше), відповідно риби – 120 і 100 г, цукру – 25 і 20 г, макаронів, м'яса, комбіжиру, овочів та інших продуктів – однаково [59, 123–124].

Від вересня 1945 р. РНК СРСР було встановлено такий порядок продовольчого забезпечення репатріантів. На збірно-пересильних пунктах (таборах) і в дорозі до приймально-розподільчих пунктів забезпечення здійснювалось по лінії НКО СРСР, виходячи з добового розрахунку на одну людину: 700 г хліба, 50 г пшеничного борошна, 150 г крупи (включно з

---

¹ Йдеться про жителів Сталінської (нині – Донецька) області.

бобовими та макаронами), 50 г м'яса й риби, 20 г масла, 30 г цукру, 1 г чаю, 900 г картоплі та овочів, 30 г солі [60, 13].

Діяли й інші нормативи. Окремі репатріанти (ті, хто найбільше відчував у цьому потребу) забезпечувалися обмундируванням, взуттям та білизною («від 200 до 500 штук на табір; але при розрахунку жіночого одягу чомусь виходили з частки жінок 10 %, хоча жінки у фронтних таборах зазвичай становили більшість») [5, 206].

Одноразове гаряче харчування організовувалося для пасажирів репатріаційних поїздів лише на батьківщині у приймально-розподільчих пунктах.

Досить часто виділеного пайка виявлялось замало, і пасажирів або голодували, або рятувалися не раз випробуванним раніше методом: «Коли поїзд зупинявся, вагони не закривали, люди йшли красти з навколишніх городів картоплю, огірки, інші овочі...» (зі спогадів О. Сивопляс, с. Ступник Уланівського району Вінницької області) [10, 163].

Стосовно речових перевезень репатріантів обмежень начебто не існувало. Формально вони мали право везти додому що і скільки завгодно. Наказом Управління з репатріації № 21 від 1 квітня 1945 р. їм було дозволено провозити на батьківщину іноземну валюту та різне майно – одяг, речі домашнього вжитку, засоби виробництва, харчові продукти, худобу, птицю, коштовності та ін. На період від 1 січня 1945 р. до 1 липня 1946 р. їх навіть звільнили від митного контролю [5, 294].

Дійсність була іншою. Зазвичай за годину-дві перед відправленням на батьківщину в таборі відбувалася так звана перевірка речей. Комісія на чолі із самим начальником табору начебто шукала приховану зброю, але в репатріантів відбирались «фотоапарати, годинники, радіоприймачі, розібрані велосипеди, швейні машинки, гроші... Громіздкі речі, котрі люди були не в змозі нести, залишались у таборі для “відправлення на батьківщину”, але ніхто з адресатів їх більше не бачив...» [5, 293]. Така «конфіскація» не була випадковою – високотехнологічні вироби несли в собі небажаний для радянської сторони пропагандистський ефект, спростовуючи ідеологічні постулати про «загнивання буржуазного Заходу» і про те, що все радянське неодмінно передове, найкраще. Додому репатріанти поверталися не дуже обтяжені нажитим у Німеччині скарбом. Наприклад, середня вага речей репатріантів – уродженців Вінницької області – ледь сягала 9,77 кг [61, 35].

Більшість репатріантів їхала додому залізницею. Ешелони групувалися згідно з територіальним принципом – за союзними республіками й областями. Для їх супроводу призначалися начальник, замполіт, іще два-три офіцери й до відділення бійців охорони. У начальника були списки репатріантів, продовольчі атестати й довідки встановленого зразка, що дозволяли проїзд.

Ешелони зазвичай були великими і складались із 30–35 вагонів товарного парку, обладнаних для перевезення людей. У середньому в кожному вагоні розміщувалося

30–35 пасажирів. Про зручності знову не йшлося, але їх брак нівелювався радістю повернення після років страждань на рідну землю.

«Що вам сказати про нашу дорогу? Поїздом їхали. У вагоні було тісно від народу. Не пробратись. Але ми на це не зважали. Додому віз нас поїзд, не в Німеччину», – розповідав І. Олянич із с. Малинки Погребищенського району Вінницької області [62].

Подолавши десятки, сотні кілометрів, такі ешелони з'являлися на Волині чи Поділлі. Їх дедалі більший потік додавав клопотів працівникам місцевих репатріаційних служб. Волинян та подолян, які прибували на приймально-розподільчі пункти, потрібно було відправляти додому, а транзитних пасажирів, яким годинами, а то й днями доводилось очікувати наступних поїздів, розмістити, нагодувати, виділити їм необхідний пайок на дорогу, надати іншу допомогу.

Простіше вирішувалося питання із земляками. Ті, хто прибув у рідну область, зазвичай на приймально-розподільчому пункті не засиджувались. Після обов'язкової реєстрації вони відразу ж поспішали додому. Діставалися попутними поїздами (здебільшого товарними, на відкритих платформах ешелонів вузькоколійок), автомобільним та гужовим транспортом. З усіх прибулих станом на 1 липня 1947 р. 57 471 репатріант, уродженець Вінницької області, м. Вінниця, Жмеринка, Козятин, був перевезений залізничним транспортом, 900 осіб скористались автотранспортом, 920 осіб – доїжджали до рідних домівок на підводах. Було чимало й тих, хто йшов додому пішки [63, 35].

Обидві категорії репатріантів – і ті, хто щойно ступив на землю батьківського краю, і ті, хто ще перебував у дорозі додому, – потребували турботи й розуміння. Адже це були люди, які особливо постраждали від війни, жорстоко обділені долею. Знесилені, знекровлені, морально травмовані, вони поверталися до нового життя, котре хотіли бачити принципово відмінним від того, якого довелось зазнати. Слід зазначити, що працівники приймально-розподільчих пунктів здебільшого намагалися проявляти до репатріантів максимум уваги, про що свідчать непоодинокі подяки, висловлені на їхню адресу. Ось одна з них: «Ми, група громадян Латвійської Р.С.Р., що репатріюються з Чехословаччини, проїжджаючи через приймально-розподільчий пункт ст. Жмеринка, сердечно дякуємо службовцям пункту за теплий, добродушний прийом і турботу про відправку нас до місця нашого проживання» [64, 3 зв].

Та досить часто виникали ситуації, коли невеликий апарат приймально-розподільчих пунктів виявлявся безсилим проти проявів відомчого диктату, а тисячі репатріантів мали чергову нагоду відчувати свою «другосортність». Особливо це траплялося, коли на перший план виходили амбіції, безпардонність армійських служб чи керівництва залізниці. Тоді проблеми репатріантів взагалі безцеремонно нехтувались. Для прикладу – кілька документів, що стосуються діяльності Жмеринського приймально-розподільчого пункту у Вінницькій області.

«Військовому прокурору ст. Жмеринка.

...Прошу Вашого втручання, щоб покінчити з тим безсердечним ставленням до репатрійованих радянських громадян, яке спостерігається із боку керівників Жмеринського відділення руху. Так, 14 травня 1945 р. на ст. Жмеринка прибув ешелон з репатріантами (950 чол.), який зі ст. Козятин замість Києва направлений у Жмеринку. Не дивлячись на те, що начальника відділення руху тов. Бурду просили відправити цих людей за призначенням (просили військовий комендант станції т. Хоменко і секретар вузлового парткому), він розпорядився всіх людей із вагонів висадити. Самі ж вагони порожняком відправив далі. На моє прохання дати вагони для відправки цих людей за призначенням теж відповів відмовою...

Нач. Жмеринського ПРП репатріантів Кувалдін» [65, 427].

«Зав. відділом у справах репатріації при РНК УРСР тов. Зозуленку.

Копія: секретарю Вінницького обкому КП(б)У т. Стахурському.

Зав. відділом репатріації при Вінницькій облраді т. Пирогову.

На підставі телеграми начальника Вінницької залізниці начальник вокзалу ст. Жмеринка дав вказівку про заборону перебування репатріантів у приміщенні вокзалу. Репатріанти в очікуванні поїзда змушені сидіти під відкритим небом. Мною було поставлене питання про надання приміщення для репатрійованих у зв'язку з настанням осінньо-зимового періоду перед Жмеринським райкомом КП(б)У, яке залишилось без наслідків. У даний час пункт не має можливості розмістити хоч би 50 чоловік у приміщенні вокзалу.

Гаряче харчування репатрійовані до цього часу отримували у приміщенні військового залу. 20.10.45 року начальник пересування військ Вінницької залізниці дав розпорядження комендантським патрулям не пропускати у військовий зал жодного репатріанта і сам взяв участь у звільненні залу від них. У результаті обід замість 3-ї год. був розданий о 7-й вечора, причому репатрійовані змушені були йти отримувати обід в одному місці, а хліб – в іншому...

Начальник пункту репатріантів при ст. Жмеринка (підпис)» [65, 205].

Крім транспортних труднощів, у репатріантів досить часто виникали проблеми з харчуванням, хоча згідно з постановою Ради народних комісарів Союзу РСР № 2307 від 10 вересня 1945 р. «Про постачання продовольством радянських громадян, які репатріюються в Радянський Союз» «на приймальних обласних пунктах і до місця поселення на постійне проживання постачання громадян, які репатріюються», здійснювалося безкоштовно Народним комісаріатом торгівлі СРСР. Їх мали забезпечити «м'ясом, рибою, маслом і цукром за нормами, встановленими для робітників промисловості, транспорту і зв'язку, хлібом – за нормою 700 грамів і крупою по 120 грамів у день» [66, 145]. Було передбачено також, що транзитні репатріанти перебуватимуть в обласних приймально-розподільчих таборах не більше двох-трьох днів, а добова вартість їхнього харчування в розрахунку на особу повинна становити 9–10 крб [67, 51]. Але ці нормативи досить часто не дотримувалися – через

безвідповідальність окремих служб та посадових осіб, скруту в продовольчому забезпеченні, оскільки в Україні дедалі відчутніше давався взнаки післявоєнний голод, що насувався.

«В останній час залізничний буфет ст. Вінниця під різними приводами ухиляється від харчування репатрійованих радянських громадян, посилаючись на начебто отримані вказівки від дирекції тресту дорбуфету на відсутність продуктів, хліба і т. п., – констатується, зокрема, в документі, датованому 1 березня 1946 р. й підписаному заввідділу в справах репатріації при Вінницькому облвиконкомі. – Під час відправки репатріантів 27.11.1946 року після довгих суперечок залізничним буфетом був приготовлений неякісний обід на 200 чол. репатріантів, що складався з одного несмачного супу без хліба, від якого багато з репатріантів відмовились (попробували і не їли). Протягом січня 248 обідів буфет не забезпечив хлібом, і репатріанти після обіду залишились голодними...» [68, 16].

Але це не означає, що репатріанти були позбавлені гарячого харчування взагалі. Станом на 10 січня 1946 р. залізничними буфетами, які обслуговували обласні приймально-розподільчі пункти Вінниччини, видано 71 520 обідів на суму 238 503 крб, Кам'янець-Подільщини (станом на 1 січня 1946 р.) – 16 386 обідів на суму 64 926 крб [69, 29; 70, 3]. Середня вартість такого обіду на Вінниччині становила 3 крб 33 коп., на Кам'янець-Подільщині – 3 крб 96 коп. – майже втричі менше від визначеної норми.

Щоб цифри у звітах, які регулярно надсилали до м. Київ, мали переконливіший вигляд, на Вінниччині у «валову» кількість обідів включали ще й «легкі сніданки» «з кип'ятком» і такі самі вечері (зазвичай вони вже не були безкоштовними), а на Кам'янець-Подільщині репатріанти часто не отримували передбачених урядовою постановою № 2307 гарячих обідів зовсім.

Аналогічним було становище й на Волині. Голодне існування в Німеччині змінилося на напівголод у занадто довгій дорозі додому.

Крім того, повертаючись на батьківщину, репатріанти нерідко ставали жертвами розбою та грабунків, бо паралельно з труднощами відновлення народного господарства суспільство зіткнулося ще з однією гострою проблемою – масовою злочинністю. У країні активізувався криміналітет, різко зросла кількість особливо небезпечних діянь: розбоїв, збройних грабунків. Оперативна обстановка в державі ускладнювалася масовими переміщеннями населення (демобілізація військовослужбовців, повернення репатріантів). Іноді до складу бандитських формувань входили й військовослужбовці, які, використовуючи своє становище, займалися злочинною діяльністю. Скажімо, кілька репатріантів були пограбовані військовослужбовцями 18 липня 1945 р. на ст. Нововолинськ [71, 315].

«...Товарняки відкриті були. Ми їхали в травні. Застрибує у нашій формі солдат. Ми думали, що солдат, а це просто бандити, переодягнені в наших солдат. І він викинув

у нас 5 чемоданів із нашого вагона. І мій туди потрапив...» (зі спогадів репатріантки О. Галкіної) [14, 56].

Документи засвідчують, що 23 липня 1945 р. о 04:00 зазнала пограбування репатріантка Ведіхова. Злочинці, погрожуючи зброєю, забрали всі її речі. Тоді ж таки співробітники Дорожного відділу міліції Південно-Західної залізниці затримали військовослужбовців П. Шершньова, М. Міхалева, В. Гунченка. Під час обшуку в них знайдено речі, що належали громадянці Ведіховій [72, 7].

Довга дорога додому була не лише важкою, а й небезпечною.

Отже, обов'язковими елементами репатріаційного процесу були фільтрація (перевірка на політичну лояльність) репатріантів, надміру підозріле ставлення до них як імовірних «ворогів народу», хоч абсолютна більшість їх справедливо такими себе не вважала, цілковитий контроль за їхнім поверненням на батьківщину; такими самими невід'ємними складниками – безправ'я, приниження людської гідності на всіх етапах репатріації, відомчий диктат, незахищеність від проявів криміналітету, побутова невлаштованість, що слід розцінювати як започатковану державою політику маргіналізації цієї категорії соціуму.

Джерела та література:

1. Herbert U. (Hg). *Europa und der "Reichseinsatz": ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und KZ-Häftlinge in Deutschland 1938–1945* / U. Herbert. – Essen: Klartext-Verl., 1991. – 499 s.
2. *Державний архів Російської Федерації (далі – ДАРФ)*. – Ф. 9526. – Оп. 6. – Спр. 20.
3. Мазурик Ю. *Спогади остарбайтера. Дорога додому через три країни* / Ю. Мазурик // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Старовижівщина з глибини століть: наук. зб. – Вип. 28: Матеріали XXVIII Волинської обласної історико-краєзнавчої наукової конференції, 20–21 червня 2008 р. / Упоряд.: Геннадій Бондаренко, В'ячеслав Недзельський, Анатолій Силук*. – Луцьк, 2008. – 404 с.
4. *Безсмертя. Книга Пам'яті України. 1941–1945* / [гол. редколегія: голова І.О. Герасимов, заст. голови І.Т. Муковський, П.П. Панченко, відп. секретар Р.Г. Вишневський]. – К.: Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України», 2000. – 944 с.
5. Полян П. *Жертви двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация* / П.М. Полян. – М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – 442 с.
6. ДАРФ. – Ф. 9526. – Оп. 6. – Спр. 932.
7. Потильчак О.В. *Таємниці «західного інтернування»: японці в радянських таборах для військовополонених в Українській РСР (1946–1949 рр.)* / О. Потильчак, В. Карпов, Т. Такеучі. – Вид-во Акад. праці і соц. відносин Федер. профспілок України, 2011. – 176 с., 24 іл.
8. Гальчак С.Д. *На узбіччі суспільства: Доля українських «остарбайтерів» (Поділля, 1942–2007 рр.): монографія* / С.Д. Гальчак. – Вінниця: Меркьюрі-Поділля, 2009. – 768 с.; іл. 16 с.
9. *Пам'ять заради майбутнього: Спогади*. – Вид. 2-ге, доп. / [ред.-упоряд. О. Гаца, Т. Корнійчук, Н. Слесарева]. – К., 2003. – 568 с.

10. Гальчак С.Д. Становище цивільних примусових робітників Райху в Україні (1945–2010 рр.): історичні, соціально-побутові, правові аспекти (на матеріалах Волині та Поділля): монографія. – Вінниця: ПП Балюк І.Б., 2012. – 512 с.
11. Полетун Н. Фільтраційні справи з фондів держархіву Чернігівської області: документальний начерк / Н. Полетун // Архіви України. – 2005. – № 1–3. – С. 438.
12. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО). – Ф. Р-6023. – Оп. 1. – Спр. 52174.
13. Гембік О.З. З Німеччини повертався пішки / О.З. Гембік // Сім'я і дім. – 2003. – 3 квітня.
14. Невигадане: Усні історії остарбайтерів / Авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г.Г. Грінченко. – Харків: Райдер, 2004. – 236 с.
15. Інтерв'ю з Мельник Марією Гаврилівною, 1923 р. н., с. Северинівка Тростянецького району Вінницької області. Запис 25.05.1999, м. Вінниця // Особистий архів Гальчака С.Д.
16. Стрільчук Л., Куницький М. Перевірчо-фільтраційні табори для репатріантів після Другої світової війни на території Волинської області / Людмила Стрільчук, Михайло Куницький // Минуле і сучасне Волині та Полісся і Рух опору тоталітарним режимам на теренах Волинської області. Горохівщина в історії України та Волині: Матеріали XXXI Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол.: Бондаренко Г.В., Силюк А.М., Кузьмич М.С. – Луцьк – Горохів, 14–15 травня 2009. – Вип. 31. – Луцьк, 2009. – С. 389–393.
17. Центральний державний архів вищих органів влади та управління (далі – ЦДАВО) України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 5785. – 232 арк.
18. Центральний державний архів громадських об'єднань (далі – ЦДАГО) України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1480. – 262 арк.
19. Пастушенко Т.В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953): монографія / Т.В. Пастушенко; Ін-т історії України НАН України. – К., 2009. – 282 с.
20. ЦДАВО України. – Ф. Р-2. – Оп. 7. – Спр. 1730. – 81 арк.
21. Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. Р-6. – Оп. 4. – Спр. 72. – 133 арк.
22. Там само. – Оп. 3. – Спр. 101. – 27 арк.
23. ДАВіО. – Ф. Р-6023. – Оп. 1. – Спр. 910.
24. Там само. – Спр. 1006.
25. Там само. – Спр. 1046.
26. Там само. – Спр. 21007.
27. Там само. – Спр. 1398.
28. Там само. – Спр. 1458.
29. Там само. – Спр. 15977.
30. Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. Р-204. – Оп. 9. – Спр. 11. – 296 арк.
31. Повесть об остарбайтере Осаулко Иване Павловиче / [сост. Г. Гурина]. – Харьков, 2006. – 64 с.
32. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХО). – Ф. Р-6193. – Оп. 6. – Спр. 6604.
33. ДАВіО. – Ф. Р-6023. – Оп. 1. – Спр. 54937.
34. Там само. – Спр. 2168.
35. Там само. – Спр. 22114.
36. Там само. – Спр. 53948.
37. Там само. – Спр. 63707.
38. Там само. – Спр. 17338.

39. Там само. – Спр. 54934.
40. Там само. – Спр. 28048.
41. Там само. – Спр. 16112.
42. Пам'ять заради майбутнього: Спогади. – Вид. 2-ге, доп. / [ред.-упоряд. О. Гаца, Т. Корнійчук, Н. Слесарева]. – К., 2003. – 568 с.
43. ДАРО. – Ф. Р-1492. – Оп. 3. – Спр. 2.
44. ДАВО. – Ф. 4666. – Оп. 1. – Фільтраційна картка № 7246.
45. Там само. – Фільтраційна картка № 5263.
46. Там само. – Фільтраційна картка № 7189.
47. Там само. – Фільтраційна картка № 27138.
48. ДАРО. – Ф. Р-1492. – Оп. 3. – Спр. 2.
49. ДАВО. – Ф. Р-6. – Оп. 11. – Спр. 52.
50. ДАВО. – Ф. Р-6. – Оп. 11. – Спр. 641.
51. ДАРО. – Ф. Р-2771. – Оп. 1. – Фільтраційна картка № 5634.
52. ДАВіО. – Ф. Р-6023. – Оп. 1. – Спр. 54940.
53. Мороз В. Червоне – гордість моя / Володимир Мороз. – Вінниця, 2010. – 136 с.
54. Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). – Ф. Р-2482. – Оп. 1. – Спр. 2.
55. ДАВіО. – Ф. 6023. – Оп. 1. – Спр. 1695.
56. Там само. – Спр. 11436.
57. ДАВіО. – Ф. 6023. – Оп. 1. – Спр. 32642.
58. Інтерв'ю з Миронюк Галиною Хомівною, 1926 р. н., с. Рахни Гайсинського району Вінницької області. Запис 09.11.2004, м. Вінниця // Особистий архів Гальчака С.Д.
59. ДАРФ. – Ф. 9526. – Оп. 6. – Спр. 933.
60. Белорусские остарбайтеры. Репатриация (1944–1951): Документы и материалы. – Кн. 3: в 2 ч. – Ч. 1. / [сост. Г.Д. Кнат'юко, В.И. Адамушко и др.]. – Минск: НАРБ, 1998. – 368 с.
61. ДАВіО. – Ф. Р-2700. – Оп. 5. – Спр. 390.
62. Інтерв'ю з Оляничем Іваном Михайловичем, 1924 р. н., с. Малинки Погребищенського району Вінницької області. Запис 25.05.1999, с. Малинки Погребищенського району // Особистий архів Гальчака С.Д.
63. ДАВіО. – Ф. 2700. – Оп. 5. – Спр. 390.
64. Там само. – Спр. 366.
65. Там само. – Спр. 386.
66. Там само. – Спр. 380.
67. ДАЧО. – Ф. Р-2482. – Оп. 1. – Спр. 18.
68. ДАВіО. – Ф. 2700. – Оп. 5. – Спр. 389.
69. Там само. – Спр. 193.
70. ДАХО. – Ф. Р-338. – Оп. 14. – Спр. 2.
71. Шевченко А.Є. Співробітники органів внутрішніх справ Києва у боротьбі зі злочинністю на транспортних комунікаціях у 1943–1945 роках / А.Є Шевченко // Сторінки воєнної історії України: зб. статей / НАН України, Ін-т історії України. – К., 2005. – Вип. 9. – Част. 3. – С. 315.
72. ЦДАГО України. – Оп. 23. – Ч. 1. – Спр. 2141.